

Ковальов І. П.,
здобувач кафедри конституційного, адміністративного
та міжнародного права
Маріупольського державного університету

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КАТЕГОРІЇ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Анотація. У статті зроблено аналіз конституційно-правової доктрини щодо категорії конституціоналізму та її змісту. Досліджено елементи сучасного конституціоналізму, зокрема, його принципи та цінності. Узагальнено визначення конституціоналізму як категорії сучасного конституційного права, запропоновано авторське розуміння юридичного змісту конституціоналізму.

Аннотация. В статье проведен анализ конституционно-правовой доктрины касательно категории конституционализма и его содержания. Исследованы элементы современного конституционализма, в частности его принципы и ценности. Обобщено понимание конституционализма как категории современного конституционного права, предложено авторское понимание юридического содержания конституционализма.

Annotation. The analysis of the constitutional legal doctrine on constitutionalism category and its volume is given in the article. The elements of modern constitutionalism are researched at, such as its principles and values. The understanding of the constitutionalism as the modern Constitutional Law category is communed, the author understanding of the legal volume of constitutionalism is proposed at.

Постановка проблеми. Питання визначення категорії конституціоналізму сьогодні стає ключовим у сучасній теорії конституційного права.

Ступінь наукової розробки теми. Слід зазначити, що питання змісту конституціоналізму підіймалися у працях багатьох вітчизняних теоретиків конституційного права – Баймуратова М.О., Орзих М.П., Погорілка В.Ф., Фрицького О.Ф., Тодики Ю.М., але надані ними дефініції у цій сфері є неузгодженими між собою та потребують на додатковий аналіз із метою наступного їх удосконалення. Це обумовлює безперечну актуальність аналізу проблемних аспектів конституціоналізму, що слід вважати *метою* нашої роботи. До завдань статті слід віднести аналіз конституційно-правової доктрини щодо категорії конституціоналізму та її змісту, дослідження елементів сучасного конституціоналізму, визначення конституціоналізму як категорії сучасного конституційного права.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо аспекти системи сучасного конституціоналізму. Як відзначає з цього приводу Крусян А.Р., актуалізація теорії і практики сучасного конституціоналізму спричинена процесами конституційного реформування в Україні, оскільки політико-правова система конституціоналізму є важливою інструментальною і процедурною гарантією становлення, розвитку, функціонування громадянського суспільства та правової держави; тому конституціоналізм

представляється основною метою конституційних перетворень у країні [9, с. 42].

На думку Циверенка Г.П., конституціоналізм розглядався як необхідний атрибут правової держави та ліберальної демократії, у якій поважається гідність особи, гарантовані права та свободи громадян, не допускається втручання у сферу приватних інтересів. Водночас у сучасній політико-правовій літературі використовуються різні підходи до визначення конституціоналізму, оскільки у ХХ ст. з його масштабними соціально-політичними потрясіннями, формуванням загальнолюдських цінностей, появою та зростанням ролі міжнародних стандартів прав людини та громадянина надало сучасній конституційній доктрині нової спрямованості [18, с. 174]. Втім, як зауважує з цього приводу Богданова Н.О., основні правові цінності, що характеризують теорію конституціоналізму, продовжують займати важливе місце в політико-правовій вітчизняній і зарубіжній думці [2, с. 164].

Вітчизняні фахівці констатують, що у сучасній юридичній літературі конституціоналізм зазвичай розглядають у нерозривному зв'язку з обмеженням влади держави як надію на існування конституційних важелів відносно встановлення державних обмежень, юридичне обмеження держави і загальну протидію свавіллю правління, сукупність принципів, порядку діяльності й інституціональних механізмів, що традиційно використовуються з метою обмеження державної влади. Це, однак, не виключає різноманіття поглядів щодо розуміння поняття «конституціоналізм» [18, с. 174]. Професор Орзіх М.П. також вказує, що в українській конституційно-правовій науці конституціоналізм не отримав єдиного визначення, тому інтерпретується по-різному, а огляд різних його характеристик дає змогу цьому автору зробити висновок, що «в науці склалися три основні підходи до його визначення: політичний, філософсько-історичний і юридичний» [12].

Дійсно, Тодика Ю.М. визначає конституціоналізм саме у політичному розумінні, як особливий характер відносин між державою і суспільством, що є оформленням суспільної згоди щодо відповідних цінностей, принципів і механізмів [8, с. 5]. Водночас, Шаповал В.М. окреслює конституціоналізм, як політико-правову ідеологію, інтелектуальні узагальнення, властиві певному етапу історичного розвитку, вказуючи, що водночас конституціоналізм «сприймають як суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних ідей» [19, с. 17]. Інші сучасні автори пропонують розуміти конституціоналізм, як «правову ідеологію, яка відображає і прогнозує розвиток відповідної нормотворчості та нормо застосування» [15, с. 5]. Рябінін М.А. під конституціоналізмом розуміє вчення про конституцію як обґрунтований інструмент політичного управління державою; а створена у суспільстві політична система, є заснованою саме на конституції та конституційних методах управління державою [14, с. 7].

Як відзначали вітчизняні автори, у філософсько-історичному сенсі категорію конституціоналізму слід розглядати з двох позицій – широкої і вузької. При цьому у широкому розумінні конституціоналізм еволюціонує, починаючи від міфологічних форм світобачення до раціонально-логічних форм мислення, до ознак теоретичного знання, виникнення політико-правової науки. У вузькому сенсі конституціоналізм визначається ними як комплекс політико-правових ідей і практики державного будівництва «буржуазії», яка орієнтувалася на створення інституційно-правових умов функціонування держав, у яких забезпечувалося б верховенство народу, виняткове правління законів, широкі права і свободи особи, демократична виборча система [8, с. 5-8].

Циверенко Г.П. вказує з цього приводу, що в юридичному аспекті конституціоналізм розуміється і як особливий режим функціонування державної влади на основі конституційних методів і (в широкому розумінні) як складна політико-правова система. Цей автор влучно відзначає, що «політична і філософсько-історична характеристики конституціоналізму становлять інтерес, але в їх рамках, як правило, стверджуються тези, що мають досить абстрактний характер». У свою чергу, юридичний аспект, додає Циверенко Г.П., «дає змогу сформулювати чітку дефініцію цього явища, що видається методологічно необхідним для наукового дослідження конституціоналізму, оскільки одна з найважливіших категорій сучасної науки конституційного права не може визначатися *in abstracto*».

Цей автор відзначає юридичний конституціоналізм як систему, у якій як один з елементів наявні конституційні норми, конституція, «але не як щось застигле, статичне, а конституція, узята разом з її доктринальними основами, системою політико-правових цінностей, які відображають концепцію, філософію, суть конституції, а також практику її здійснення». Крім цих складових політико-правової системи конституціоналізму Циверенко Г.П. відносить до неї конституційну правосвідомість, конституційні правовідносини і конституційну законність [18, с. 173].

Соніна Л.В. вважає, що конституціоналізм є політико-правовим режимом, що полягає в конструюванні індустріального чи постіндустріального суспільства і встановленні у ньому засад конституційності (гармонії, справедливості) з метою забезпечення його повноцінного існування й розвитку шляхом втілення в праві, правосвідомості, суспільно-державному устрої ідей (цінностей) пріоритету конституційного законодавства, забезпечення людської гідності, прав та свобод людини і громадянина, демократії та децентралізації, сильної державної влади, свободи економічної діяльності, інших ідей (цінностей), а також шляхом виділення в суспільстві соціальних груп, здатних відстоювати названі ідеї (цінності)» [16, с. 54]. Таким чином, можна побачити, що у цьому визначенні цінності конституціоналізму розглядаються як певні ідеї, а не практика.

Російські дослідники визначають конституціоналізм, як:

- живий, верховний закон, втілений у життя країни;
- ставлення суспільства до Конституції;
- демократичні зразки поведінки й інститути, що з'явилися навколо Конституції;

- сукупність громадянських прав, свобод слова і гарантії прав меншин від переважної більшості [13, с. 750].

Киргизький автор Бокоев Ж.А. розглядає конституціоналізм у трьох аспектах:

- як систему правління, у формі конституційної правової держави, протилежну абсолютизму та засновану на принципі обмеженого правління і приматі прав людини;

- як варіант політичної модернізації, що полягає у перерозподілі влади органам народного представництва;

- як політико-правовий режим відносин держави і суспільства, який склався в ряді країн, заснований на наборі правових принципів [3, с. 13].

На думку вітчизняних фахівців, конституціоналізм є політико-правовим явищем, правова (юридична) суть якого зумовлена, перш за все, нормативно-правовою основою цієї системи, якою виступає Конституція і конституційне законодавство. Водночас Конституція має змішану політико-правову природу, як і конституційні відносини, що виникають на основі її норм, які також можуть бути охарактеризовані як політичні і правові одночасно, оскільки вони регулюють процес організації і здійснення владних повноважень народом, державою, елементами політичної системи [8, с. 47].

Крім того, Баймуратов М.О. бачить в конституціоналізмі сукупність трьох елементів: історію, теорію та практику конституційного будівництва [20, с. 47].

Аналогічної точки зору дотримується Циверенко Г.П., який вважає, що політична природа конституціоналізму впливає з тісного взаємозв'язку політики з конституційно-правовими інститутами і реаліями. Цей автор визначає конституціоналізм, як теорію і практику управління публічними справами, засновану на демократичних конституціях та конституційних методах правління, що обмежує державну та іншу публічну владу з метою гарантування верховенств права та вказує, що конституціоналізму властиві, як мінімум, три істотні компоненти:

- певна філософія, система ідей, поглядів, принципів, де центральне місце займає вчення про конституцію, про правові основи державної влади, про державний устрій суспільства, про права і свободи людини та громадянина;

- конституційне законодавство, тобто частина нормативної бази державного будівництва;

- практика реалізації принципів і норм, що отримали закріплення в чинній конституції, конституційному законодавстві [18, с. 174].

На думку Арутюняна Г.Г. для пострадянських країн першочерговим завданням суспільної трансформації було і залишається встановлення

конституціоналізму та гарантування стійкості конституційно-правових розвитків. Це є неможливим без певної політичної та конституційної культури, без надійного гарантування верховенства права за допомогою демократичних інститутів, формування необхідного середовища суспільної злагоди. Втім, додає цей автор, життя переконливо показує, що розвиток конституціоналізму не може служити поточної політичної доцільності, не може порушувати баланс поділу влади, сприяти злиттю політичних, адміністративних та економічних сил, що неминуче призводить до формування корумпованої державної піраміди [1].

Отже, можна побачити, що конституціоналізм сьогодні має як юридичний, так і політичний та філософський виміри, у яких питанню ціннісного наповнення має приділятися неабияка увага.

Також можна навести думку Єрофеева А.А. про те, що сучасне конституційне право нерідко оперує такими категоріями як цінності і пріоритети, які мають у первісному значенні не правовий, а швидше філософський або соціологічний зміст. У той же час використання цих категорій в конституційно-правовому аспекті викликає необхідність визначення саме їх правового змісту, а також особливостей, зумовлених їх правовим наповненням; ці поняття у зв'язку з практичними цілями або дослідницькими завданнями стають втягнутими в сферу права, отримуючи, таким чином власний юридичний зміст, набуваючи статусу правових в силу їх укорінення в понятійному ладі юридичної науки. Поняття такого роду виникають й існують у власних областях, змістовно адаптуються до характеристик юридичної науки і особливостей юридичної практики, набувають відмінний від свого прототипу обсяг, включаються в систему юридичних понять, тобто беруть участь у формуванні предмета науки. Такі поняття можна умовно назвати консолідованими, оскільки вони включаються в юридичний обіг не механічно, а зазнають серйозні зміни, адаптуються до завдань юридичних досліджень і набувають нового змісту [5, с. 42].

Кіреєв В.В. у цьому контексті відзначає, що в рамках позитивної теорії права у середині 50-х рр. ХХ ст. почали застосовуватися нові філософські методи і прийоми, в тому числі і аксіологічні, що визначили значущість ціннісного «кута зору» при розгляді явищ дійсності. Разом з тим можна погодитися з висновком про те, що сьогодні загальнотеоретичні дослідження виведені на новий, більш високий рівень – «філософський» рівень позитивної теорії, коли правові явища, пов'язані з догми права, існують в умовах, за яких вони можуть отримати згідно вимогам часу тлумачення з позицій новітніх філософських категорій і, отже, розкрити свої особливості в нових якостях, зв'язках і співвідношеннях [6, с. 7].

Наведене можна пояснити й тим, що спектр питань такого наукового напрямку, як конституційна аксіологія, формується сьогодні озвучений у невеликій кількості дослідників, більшість з яких мають метою визначення ролі та місця конкретної конституційної цінності у аксіології конституціоналізму. Тому, на думку Єреклинцевої О.В., в аксіологічному

підході важливо те, з точки зору яких чинників оцінюються політичні і юридичні інститути, оскільки підставою оцінок стали інтереси різних соціальних груп, їхні уявлення про цінності [4, с. 3]. Водночас, оскільки в предмет конституційного права входить кілька груп суспільних відносин в залежності від сфер діяльності та у відповідності з розділами конституції, то і в предмет конституційної аксіології можна включити кілька розділів, додає Малько М.П. Втім, як вказує цей автор, у загальному вигляді предметом конституційної аксіології можна вважати визначення і закріплення найбільш широкого кола цінностей суспільства в конституції, які, в свою чергу, виступають основою побудови і ведення державної економічної та соціальної політики [10, с. 35].

Водночас, на думку Циверенко Г.П., становлення конституціоналізму в Україні здійснюється в руслі формування правової держави, яка не тільки визнає і закріплює на рівні Конституції і поточного законодавства основні права та свободи людини і громадянина, а й забезпечує правову безпеку особи, її життя, здоров'я, гідність, захищеність її прав не тільки від посягань інших осіб і організацій, а й від самої держави, її посадових осіб. Особистість – первинна, автономна одиниця суспільного організму, суспільства, тому, відповідно, її благополуччя, правова і соціальна захищеність залежать від стану суспільства, відносин з державою. У тоталітарній державі суспільство поглинається державою, не має необхідної самостійності, повністю залежить від держави. У правовій державі формується громадянське суспільство, яке складається з незалежних від держави суб'єктів, які діють у межах закону. Відносини між громадянським суспільством і державою тут інші: держава підкоряється суспільству, вона виконує тільки ті функції, які випливають з природи суспільства і слугують суспільству [18, с. 173].

На думку Крусян А.Р., конституціоналізм базується на принципах, що вироблені людством та стали світовими стандартами формування демократичної, правової держави і громадянського суспільства, що «сприйняті, в усякому разі вербально, в сучасній Україні». Ці принципи вказаний автор називає «початком» системи конституціоналізму, «першими» в її русі, функціонуванні, застосувавши до них гегелівську характеристику філософських принципів [9, с. 34]. При цьому, додають інші вітчизняні теоретики, принципи конституціоналізму встановлюють характер та міру взаємостосунків публічної влади і людини, забезпечують тим для людини «правову свободу», як відносини «проникаючих» можливостей права і «право вільного простору» [11, с. 92-94].

Чіркін В.Є. вказує про те, що саме загальнолюдські і соціальні цінності обумовлюють конституційні пріоритети, що конституція сучасного суспільства по-новому визначає свій об'єкт: це не тільки держава і особистість, а й система взаємозв'язків – особистості, колективу, держави і суспільства. У зв'язку з цим зазначений автор до пріоритетів сучасних конституцій відносить гідне людини існування, пріоритет політичних партій серед громадських об'єднань, колективних прав,

розширення регулюючої ролі держави, пріоритет змішаної форми правління, пріоритет соціально орієнтованої економіки, політичної змагальності і плюралізму, ідеологічного плюралізму. На думку цього автора, сучасні конституції сприймають загальнолюдські цінності минулого, піднімають їх на новий рівень і формулюють нові пріоритети – вільного, соціалізованого і колективізованого суспільства, людини з гідним життєвим рівнем [17, с. 53].

Єреклінцева О.В. під конституційними цінностями розуміє сукупність універсальних та пріоритетних соціальних принципів (цілей, установок), формалізованих в Основному Законі, які виходять з результату конституційно-оціночної діяльності судових органів конституційного контролю, що забезпечують найбільш оптимальний розвиток особистості, суспільства і держави на основі балансу приватних і публічних інтересів, що спирається на принцип справедливості. Цей автор виділяє такі ознаки конституційних цінностей, як верховенство, історичність, ієрархічність, стабільність, сконцентрованість, оновлюваність змісту, легітимність і справедливість [4, с. 8]. Єрофеев А.А. у свою чергу, вказує, що значення конституційних цінностей полягає також у тому, що вони дозволяють пов'язувати власне правовий і морально-етичний зміст правил і принципів організації суспільства і держави. Втім, цей автор визнає, що етичну складову конституційно-правових цінностей «також не можна жодним чином абсолютизувати, оскільки мова йде саме про правові цінності», тому «розробка категорії «конституційні цінності» є перспективним напрямком сучасної конституційної аксіології та правознавства в цілому, оскільки вони являють собою сукупну ціннісну установку конституціоналізму, що має правотворче і правозастосовче значення» [5, с. 42].

Висновки. Отже, підсумовуючи, слід констатувати, що конституціоналізм у сучасній науковій доктрині розуміється у філософському, політичному та юридичному вимірах. Юридичне розуміння конституціоналізму передбачає нормативне закріплення та практичну реалізацію ознак конституціоналізму, конституційних цінностей та принципів, із формуванням відповідної регулятивної методології та механізмів. Ознаки, цінності та принципи конституціоналізму є вкрай широкою категорією, чітких рамок якої у теорії конституційного права досі не існує; водночас саме формування системи конституційних цінностей (аксіології конституціоналізму) в Україні дозволить у майбутньому сформувати повноцінну концепцію вітчизняного конституціоналізму. Це безумовно має стати підґрунтям для додаткових наукових досліджень.

Використані джерела:

1. Арутюнян Г. Г. Конституционно-правовое развитие в зеркале общественной трансформации / Г. Г. Арутюнян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=1504>
2. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. – М. : Юрист, 2001. – 256 с.

3. Бокоев Ж.А. Модели современного конституционализма и опыт постсоциалистических государств (на примере Киргизской республики) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук ; специальность 12.00.02 / Ж.А. Бокоев. – М., 1998. – С. 13.
4. Ереклинцева Е. В. Суверенитет и демократия как конституционные ценности современной России : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. ; специальность 12.00.02 / Е. В. Ереклинцева. – Челябинск, 2010. – 26 с.
5. Ерофеев А. А. Ценности в современном конституционном праве Российской Федерации: теоретико-методологические подходы к определению понятия / А. А. Ерофеев // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 22. – С. 41-45.
6. Киреев В. В. О проблеме определения ценностных ориентиров конституционно-правовой реформы / В. В. Киреев // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 9. – С. 5-11.
7. Конституційне право України [підручник для вузів] / За ред. В. Ф. Погорілка. – 2-ге вид., допрац. – К. : Наукова думка, 2000. – 724 с.
8. Конституційне право України [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
9. Крусян А. Р. Сучасний конституціоналізм – мета конституційних перетворень в Україні / А. Р. Крусян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія Право. – 2009. – № 841. – С. 42-47.
10. Малько М. П. Предмет конституционной аксиологии / М. П. Малько // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 19. – Право. – Вып. 24. – С. 34-37.
11. Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. – О. : Юридична література, 2005. – 312 с.
12. Орзих М. Ф. Современный конституционализм: теория и перспективы развития / М. Ф. Орзих, А. Р. Крусян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www/kspmr.com/MAG/?id_article_4d+a0dac591.
13. Поярков С. Ю. Российский конституционализм: идеологический аспект / С. Ю. Поярков // Право и политика. – 2009. – № 4. – С. 749-753.
14. Рябинин Н. А. Государственность и российский конституционализм / Н. А. Рябинин // Конституционные основы организации и функционирования институтов публичной власти в Российской Федерации. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 2001. – С. 55-57.
15. Сазонникова Е. В. Конституционная культурология: постановка проблемы / Е. В. Сазонникова // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 12. – С. 4-6.
16. Сони́на Л. В. Конституционализм в Российской Федерации как политико-правовой режим : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук ; специальность 12.00.02 / Л. В. Сони́на. – Екатеринбург, 2001. – 18 с.
17. Чиркин В. Е. Современная модель конституции: прежние и новые приоритеты / В. Е. Чиркин // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 50-57.
18. Циверенко Г. П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці / Циверенко Г. П. // Держава та регіони. – Серія Право. – 2009. – № 1. – С. 171–175.
19. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : нариси з історії, теорії і практики : [монографія] / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 559 с.
20. Баймуратов М.О. Місцеве самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму // Бюлетень Мністерства юстиції України. – 2010. - № 4 - С. 56.

Рецензент: д.ю.н., професор Баймуратов М.О.